

Марія Прокопенко

Аспірантка 1 року навчання освітньо-наукової
програми «Історія та археологія»
Докторської школи ім. Юхименків
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
m.prokopenko@ukma.edu.ua

**«МАСОВА ПОЛІТИЧНА ШКОЛА»: ДІЯЛЬНІСТЬ
МУЗЕЮ РЕВОЛЮЦІЇ УСРР У ХАРКОВІ, ДРУГА
ПОЛОВИНА 1920-х — ПОЧАТОК 1930-х рр.**

Радянські музеї історії революції — малодосліджена в Україні тема. Діяльність цих установ унаочнює, як у довоєнний період працювала пропаганда, зокрема на низовому рівні. У 1920-х рр. мережа музеїв революції доволі активно розвивалася в СРСР. Структура Всеукраїнського центрального музею революції, що розташовувався у тоді столичному Харкові, 1933 р. охоплювала 25 музеїв у різних містах радянської України¹. Сам центральний музей наприкінці 1920-х рр. набував ролі масової політичної школи, за словами його тодішнього директора Г. Ф. Слободського².

Радянські музеї революції створювали Істпарти, і вони призначалися насамперед для пропагандистських цілей, а саме — для політичної освіти різних груп населення. Щодо визначення пропаганди ми відштовхуємося від формулювання Петера Кенеза щодо пропаганди

¹ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 30887–30923. Арк. 94.

² Г. Слободской, «О работе Музея революции УССР» *Летопись революции* 28, № 1 (1928): 334.

як спроби прищепити іншим людям певні політичні й соціальні цінності в надії вплинути на їх поведінку й мислення³. Кенез підкреслює, що більшовики сприймали пропаганду як частину освіти, і взагалі називає політосвітню роботу синонімом пропаганди на початках більшовицького правління. Перевагою музеїв була наочність; один із відвідувачів Музею революції сформулював це так: «Музей — це книга, яку може читати навіть неграмотний»⁴.

За Штефаном Плаггенборгом, музеї революції мали легітимізувати владу, демонструючи її зв'язки з минулим, іноді дуже далеким⁵. Так, у Музеї революції УСРР прагнули виховати «керівників екскурсій», які могли б читати лекції про історію революції «від Стеньки Разіна до Комінтерну»⁶. Постать Степана Разіна тут не випадкова, адже його представляли як ватажка найбільшого антивладного повстання в Московському царстві.

Основною джерельною базою мого дослідження став журнал Істпарту «Летопись революции» (з 1928 р. — «Літопис революції», виходив у 1922–1933 рр.), де публікували документи і спогади, пов'язані з революційними подіями, а також звітували про власну діяльність. Також,

³ Peter Kenez. *The Birth of the Propaganda State* (Cambridge University Press, 1985), 4, 8. Спіратися на книжку, видану 40 років тому, — ризикований хід, але це визначення П. Кенеза добре тим, що максимально загальне й окреслює характеристики пропаганди, важливі для цього дослідження.

⁴ Г. Ф. Слободской, «О работе Музея Революции УСРР», *Летопись революции* 16, № 1 (1926): 228.

⁵ Штефан Плаггенборг. *Революция и культура: Культурные ориентиры в период между Октябрьской революцией и эпохой сталинизма* (журнал «Нева», 2000), 278.

⁶ Евгения Адамович, «Доклад о работе Истпарта ЦК КП(б)У на конференции Истпартов во время 12 с'езда партии», *Летопись революции*, № 4 (1923): 325.

мною використані матеріали анкетувань Музею революції, які зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ).

Музей революції УСРР у Харкові веде свою історію з грудня 1922 р. Тоді до відкриття VII Всеукраїнського з'їзду рад приурочили виставку про історію революційного руху в Україні. Було заявлено, що ця виставка має перерости в окремих музей, і це сталося 1925 року. Музей швидко розвивався: менше ніж за рік його штат виріс з 5 людей до 14. Також, збільшувалася кількість експонатів: якщо в березні 1925 року музей зберігав 3289 предметів, то на початку 1926 року їх було 8435⁷. Переважно йшлося про газети, журнали і прокламації. «Речових» предметів на кшталт прапорів і зброї, 1926 р. було усього 118. Кількість відвідувачів також зростала: 1926 року йшлося про 900–1100 відвідувачів лише за один день — неділю, тоді як 1923 року стільки людей приходило до музею за півтора місяця⁸. Музей приймав організовані візити курсантів партшкіл, робочих (зокрема іноземних), військових і школярів.

Музей змінював локацію, оскільки так і не отримав приміщення за весь час свого існування. Певний час експозиція діяла в приміщенні Всеукраїнського соціального музею ім. Артема. Музей близько 10 разів порушував питання щодо приміщення перед Президією ВУЦВК, яка адмініструвала організацію. 1928 року деякі держустанови переїхали в новий Держпром, і музею обіцяли віддати якусь із будівель, що звільнилася. Але конкуренція була надто високою, й інтересами музею

⁷ Г. Ф. Слободской, “О работе Музея Революции УССР”, 226–227.

⁸ Слободской, “О работе Музея Революции УССР”, 228.

знехтували. Це може свідчити про несерйозне ставлення влади до установи, а також про відсутність впливових осіб у колективі музею.

Серед важливих для історії музею постатей — Євгенія Адамович, його організаторка, а також директорка у 1922–1924 і 1931–1933 рр. Вона походила з родини дрібних дворян з Полтавщини, вчилася на акушерських курсах у Юр'єві (сучасне місто Тарту, Естонія), де і захопилася марксизмом⁹. Під час Жовтневої революції певний час працювала в бюро перепусток у Смольному і навіть залишила спогади про Леніна¹⁰. Наразі, мені не вдалося знайти згадок про діяльність Адамович з другої половини 1930-х рр. Можливо, діячку репресували, бо трапляється інформація про те, що вона померла 1938 року¹¹. Але наразі документальних підтверджень цьому припущенню не знайдено.

За керівництва Євгенії Адамович, восени 1931 року, Музей революції УСРР став Центральним Всеукраїнським музеєм революції. Ця зміна назви відбулася тоді, коли найактивніший період українізації завершився. Ймовірно, ця політика не надто вплинула на музейний колектив, адже він не квапився діяти на її підтримку. З іншого боку, це показує, що українізація в певних форматах діяла і на початку 1930-х рр., коли вже почалися

---

⁹ Е. А. Корольчук, Ш. М. Левин, В. И. Невский, ред., *Деятели революционного движения в России: Библиографический словарь: От предшественников декабристов до падения царизма. Т. 5: Социал-демократы. 1880–1904: Выпуск 1: А — Б* (Всесоюзное общество полит. каторжан и ссыльно-поселенцев, 1931), 27–28.

¹⁰ Евгения Адамович, “Встречи с Владимиром Ильичем,” *Летопись революции* 10, № 1 (1925): V–XVI.

¹¹ Напр.: М. П. Бажан, ред., *Українська радянська енциклопедія. Т. 1: А — Борона. 2-е вид.* (Головна редакція УРЕ, 1977), 68.

переслідування української інтелігенції. Наразі не знайдено згадок про те, як політика коренізації вплинула на зміст проєктів музею, що підкріплює тезу про формальне до неї ставлення.

Важливим форматом діяльності Музею революції були пересувні виставки, що дозволяли охопити авдиторію у віддалених місцевостях. Так, плакатну виставку «1905 р.» возили по Харкову й Донбасу, а також населеними пунктами поблизу тодішніх кордонів Польщі та Румунії. Виставку доповнювали показами українських фільмів про події 1905 року, громадянську війну і колективізацію. Вояж правобережним прикордонням тривав з грудня 1930 р. по березень 1931 р., виставка зупинялася на кілька днів у 18 населених пунктах, переважно в селах¹². Йдеться про часи колективізації, якій українські селяни масово чинили опір. Тому партійні агітатори мали пояснювати принади колгоспів, а також розповідати мешканцям прикордонних територій про переваги радянського життя.

Робота виставки описана в типових для того часу мілітарних термінах: йшлося про «культпохід у саму гущавину трудящих мас села», «штурм» населених пунктів під час зимової негоди і боротьбу за кожного відвідувача, оскільки місцеві пропагандисти часто були недостатньо активні¹³. Іноді районні парткоми пояснювали це тим, що треба займатися посівною. Команда музею рекламувала виставку в місцевих газетах і на вуличних афішах. Подію подавали як «громадський обов'язок»,

---

¹² Я. Медвідь, «Музей революції УСРР у виконанні директив партії», *Літопис революції* 48, № 3 (1931): 212–213.

¹³ Я. Медвідь, «Музей революції УСРР у виконанні директив партії», 213–214.

групи з колгоспів приходили на неї з прапорами та музикою.

Після 1934 року, коли столицею радянської України став Київ, Музей революції залишився в Харкові. Деякі його експонати були знищені під час евакуації в Другу світову війну. 1943 р. радянська влада об'єднала колекції музеїв історичного, краєзнавчого та революції в Харківський історичний музей. Утім, деякі формальності з документами лишилися: тільки 1993 року наказ ВУЦВК щодо організації музею визнали недійсним¹⁴.

Підсумовуючи, Музей революції УСРР був однією з пропагандистських установ, які доволі активно розвивалися в СРСР у 1920-х рр. Основною його метою була політична освіта різних груп людей: як слухачів партшкіл, так і робітників і селян. Наскільки ефективно музей втілював цю задачу — складне питання, насамперед через брак еґо-джерел з відгуками на виставки. Але те, що в другій половині 1930-х рр., а особливо в 1940-х рр., роль музею зійшла нанівець, унаочнює тенденцію до централізації, що наростала разом із неоімперськими амбіціями комуністичної Росії. Хоча український Музей революції не проявляв великої цікавості до політики коренізації, певним чином її згортання вплинуло і на його діяльність. Більшовицька влада вже не потребувала помічників у побудові наративу про революцію «на місцях», а отже — і окремих республіканських музеїв, присвячених цим подіям.

Дослідження історії Музею революції УСРР проведено в межах курсу “(Re)thinking ‘Soviet’. Modern Ukrainian

---

¹⁴ Закон України від 03.03.1993 № 3040-XII, сайт Верховної Ради України, дата звернення 03.01.2025, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3040-12#Text>.

Identity and the Legacy of Communism” від Invisible University for Ukraine під керівництвом Олени Палько.

Bibliographic References

- Adamovych, Ye. “Vstrechi s Vladimirom Il’ichom,” *Letopis’ revolyutsii* 10, no. 1 (1925): V–XVI.
- Adamovych, Ye. “Doklad o rabote Istparta TsK KP(b)U na konferentsii Istpartov vo vremya 12 s’yezda partii,” *Letopis’ revolyutsii* 4 (1923): 321–328.
- Bazhan, M. P., red., *Ukrainska radianska entsyklopediia. T. 1: A — Borona. 2-e vyd.* Holovna redaktsiia URE, 1977. 542, [4] s., [38] ark. foto : il.
- IR NBUV. F. X. Spr. 30887–30923. 109 ark.
- Ivanov, M. “Robota Istpartu TsK KP(b)U za 1928 rik,” *Litopys revoliutsii* 34, no. 1 (1929): 298–312.
- Kenez, P. *The Birth of the Propaganda State.* Cambridge University Press, 1985. xi+308 p.
- Korol’chuk, E. A., Levin Sh. M.; Nevskiy, V. I., red., *Deyateli revolyutsionnogo dvizheniya v Rossii: Biobibliograficheskiy slovar’: Ot predshestvennikov dekabristov do padeniya tsarizma. Vol. 5: Sotsial-demokraty. 1880–1904: Vypusk 1: A — B. Vsesoyuznoye obshchestvo polit. katorzhan i ssyl’no-poselentsev, 1931.* 582 stb.
- Medvid’, Ya. “Muzei Revolyutsii USRR u vykonanni dyrektyv partii,” *Litopys revoliutsii* 48, no. 3 (1931): 212–214.
- Plaggenborg, S. *Revoliutsiia i Kul’tura: Kul’turnye Orientiry v period Mezhdru Oktiabr’skoy Revoliutsiei i Epokhoi Stalinizma.* Zhurnal «Neva», 2000. 414, [1] s.
- Slobodskoy, G. F. “O rabote Muzeia Revolyutsyi USSR,” *Letopis’ revolyutsii* 16, no. 1 (1926): 226–228.
- Slobodskoy, G. “O rabote Myzeia revolyutsii USSR,” *Litopys revoliutsii* 28, no. 1 (1928): 331–334.
- Slobodskoy, G. F. “O rabote Muzeia Revolyutsyi USSR za 1928 god,” *Letopis’ revolyutsii* 35, no. 2 (1929): 317–325.

Марія Прокопенко

Zakon Ukrainy vid 03.03.1993 № 3040-XII, sait Verkhovnoi Rady Ukrainy, data zvernennia 03.01.2025, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3040-12#Text>.

M. Prokopenko

**“THE MASS POLITICAL SCHOOL”: ACTIVITIES
OF THE MUSEUM OF THE REVOLUTION
OF THE UKRAINIAN REPUBLIC IN KHARKIV,
SECOND HALF OF THE 1920S — EARLY 1930S**